

Natuur breed

Jaarverslag 2003

F.A.N. van Alebeek & A.J.C.M. van Beek

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving
Praktijkonderzoek van Animal Sciences Group
December 2003

Natuur breed

Natuur breed

Jaarverslag 2003

F.A.N. van Alebeek & A.J.C.M. van Beek

Projectduur: 2001- 2005
Verslagperiode: 1 januari 2003 tot 1 januari 2004

Natuur breed is een project van Praktijkonderzoek Plant en Omgeving (sectoren Akkerbouw, Groene Ruimte en Vollegrondsgroenten (AGV), Bomen, Bollen, Fruit en Bijen) en Praktijkonderzoek van de Animal Sciences Group (ASG), in samenwerking met Plant Research International (PRI) en Alterra. Dit project wordt mede mogelijk gemaakt door de steun van:

Telers, Stichting agrarisch natuurbeheer de Rietgors, Natuur- en landschapsvereniging Wierde en Dijk, Agrarisch natuurvereniging Tusken Tsjûkemar en Tsjonger, Agrarisch Natuur- en Landschapsvereniging Geestgrond, Samenwerkingsorgaan Duin- & Bollenstreek, Vlinderwerkgroep Hoeksche Waard, Landschapsbeheer Zuid-Holland, Stichting Stimuland, Ministerie van LNV, Provincie Groningen, LIB (Landbouw Innovatie Bureau) Brabant, Provincie Zuid-Holland, Provincie Drenthe/EU (POP Drenthe), Provincie Overijssel/ EU (POP Overijssel), Rabobank Nederland.

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving	Adres	:	Runderweg 6, Lelystad		
Adres	:	Edelhertweg 1, Lelystad	:	Postbus 2176 AD Lelystad	
	:	Postbus 430,8200 AK Lelystad	Tel.	:	0320 – 29 32 11
Tel.	:	0320 – 29 11 11	Fax	:	0320 – 24 15 84
Fax	:	0320 – 23 04 79	E-mail	:	info.po.asg@wur.nl
E-mail	:	info.ppo@wur.nl	Internet	:	www.asg.wur.nl
Internet	:	www.ppo.dlo.nl			

Praktijkonderzoek van Animal Sciences Group

Inhoud

1. Inleiding	7
2. Activiteiten	9
2.1 Korte terugblik afgelopen jaar	9
2.2 Werving	9
2.3 Planvorming	10
2.4 Uitvoering bedrijfsnatuurplan	10
2.5 Begeleiding	11
2.6 Monitoring	11
2.7 Bijeenkomsten met deelnemers	12
2.8 Ontwikkelen stappenplan	13
2.9 Bedrijvennetwerk	14
3. Communicatie	15
3.1 Kennis maken	15
3.2 Schriftelijk	15
3.3 Lezingen & Presentaties	16
4. Vooruitblik	19

1 Inleiding

Bij gebiedsgericht beleid is het vaak lastig om processen van de grond te krijgen omdat met veel individuele grondeigenaren samen gewerkt moet worden. Hierdoor kan het proces vast lopen of vertraging ondervinden.

Aan de andere kant zijn in een gebied altijd wel individuele boeren te vinden die voorop lopen en zelf initiatieven willen ontplooiën op het vlak van natuur- en landschapsbeheer. Voor hen is het probleem dat je als individu lastig aan gebiedsgericht beleid kan werken.

Hoe breng je deze twee uitersten nu bij elkaar? Voor gebiedsgericht beleid is draagvlak belangrijk en kunnen innovatieve boeren een belangrijke rol spelen bij kennisoverdracht, voorlichting en het creëren van draagvlak. Bij voorloper bedrijven is het belangrijk dat ze kennis aangeboden krijgen en begeleiding om hun ideeën in de praktijk te brengen.

Het werken met voorloperbedrijven voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer in de context van het gebiedsgerichte beleid is een van de peilers van het landelijke project Natuur breed.

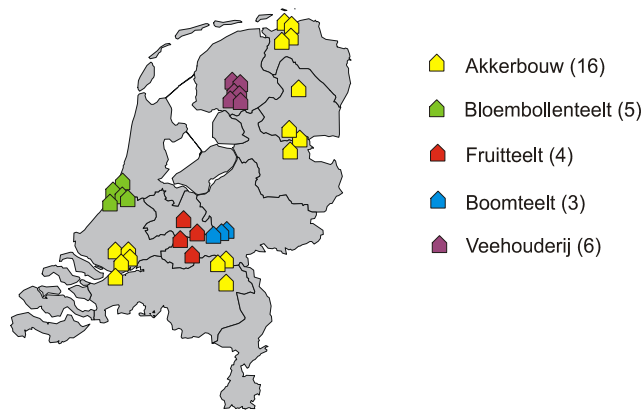

Natuur breed is een landelijk project van Praktijkonderzoek Plant en Omgeving (PPO) en het Praktijkonderzoek van de Animal Sciences Group (ASG) met bijdragen van Alterra en Plant Research International.

In het project Natuur breed worden voor 34 landbouwbedrijven uit verschillende sectoren en regio's in Nederland bedrijfsnatuurplannen gemaakt en aangelegd. In 2001 is Natuur breed van start gegaan met 12 akkerbouwbedrijven, in 2002 zijn er 4 akkerbouwbedrijven bijgekomen. In 2002 is het project ook verbreed naar andere sectoren zoals de boom- bollen- en fruitteelt en de veehouderij (zie figuur 1 voor overzicht en bijlage 1 voor deelnemerslijst)

De bedrijfsnatuurplannen worden opgesteld aan de hand van een vaste systematiek die is ontwikkeld door PPO. Deze systematiek wordt in het project Natuur breed getoetst en verbeterd in de praktijk zodat hij voor alle landbouwsectoren toepasbaar is.

Agrarisch natuurbeheer wordt op bedrijven ingepast binnen een drietal randvoorwaarden. De genomen maatregelen moeten goed passen in de bedrijfsvoering, aansluiten bij het landschap waarin het bedrijf gelegen is en ingebed in de heersende beleidsvisies.

Figuur 1: Overzicht locaties van bedrijven 'Natuur breed' landbouw breed'

Het landelijke project Natuur breed kent een doorlooptijd van 5 jaar waarin de volgende doelen worden nagestreefd:

- Een stappenplan voor het inpassen van agrarische natuur in afhankelijkheid van gebied, bedrijf en beleid. Toepasbaar voor elk type landbouw bedrijf en in elke regio.
- Realisatie van voorbeeldbedrijven voor regio-specifieke agrarische gebiedsinrichting
- Inzicht in de waarde van deze natuur voor boer en burger

In dit rapport wordt in hoofdstuk 2 beschreven welke activiteiten in het project zijn uitgevoerd. In hoofdstuk 3 worden de communicatieactiviteiten beschreven en in hoofdstuk 4 wordt een vooruitblik gegeven naar geplande activiteiten voor de komende jaren.

2 Activiteiten

2.1 Korte terugblik afgelopen projectjaren

Begin 2001 zijn 12 akkerbouw bedrijven in Groningen, Zuid-Holland en Noord-Brabant geworven, waarvan helaas één bedrijf in Brabant vrij snel is afgefallen. In het voorjaar zijn voor deze bedrijven natuurplannen opgesteld volgens de door PPO ontwikkelde methodiek en is gelijk een start gemaakt met de uitvoering van de plannen. Zo zijn op deze akkerbouw bedrijven natuurstroken langs perceelsranden aangelegd en op een aantal bedrijven is het slootkantenbeheer aangepast. De natuurstroken dragen bij aan de ecologische dooradering en verminderen van negatieve invloeden van de akker naar de sloot.

Begin 2002 zijn op deze bedrijven houtige elementen aangelegd, Tevens is een start gemaakt met het verschralen van de natuurstroken. Op 3 Natuur breed bedrijven (1 in Groningen, Zuid-Holland en Noord-Brabant) zijn in de zomer open dag gehouden.

Dit jaar zijn nog 4 akkerbouw bedrijven in Drenthe en Overijssel en één bedrijf in Noord-Brabant geworven. Ook is het project dit jaar verbreed naar andere landbouwsectoren. Begin 2002 zijn er 5 bloembollen-, 3 boom- en 4 fruittelers geworven en is een start gemaakt met de werving van 6 veehouderij bedrijven. Voor de nieuwe bedrijven zijn bedrijfsnatuurplannen opgesteld. Op de akkerbouwbedrijven in Drenthe en Overijssel is zelfs nog een start gemaakt met het uitvoeren van het plan (zie tabel 1).

Verder de afgelopen twee jaar op de akkerbouw bedrijven metingen verricht rondom flora en fauna. De deelnemers hebben begeleiding gekregen via groepsbijeenkomsten, mededelingenbrieven en persoonlijke bezoeken. De ervaringen en activiteiten van de ondernemers zijn vastgelegd en besproken.

Tabel 1: Uitgevoerde activiteiten tot en met 2003 per sector

Sector/regio	Werving	Opstellen BNP	Aanleg	Beheer & monitoring	Bijeenkomsten
Akkerbouw					
Bomen					
Bloembollen					
Fruit					
Melkveehouderij					

2.2 Werving

In januari is een voorlichtingsbijeenkomst gehouden bij agrarisch natuurvereniging Tusken Tsjúkemar en Tsjonger in Friesland. Dit heeft geleid tot de werving van 6 melkveehouderij bedrijven. Natuur breed bevat nu 34 deelnemers.

2.3 Planvorming

Begin dit jaar zijn de bedrijfnatuurplannen voor de 4 nieuwe akkerbouwers, de bloembollentelers en de boomtelers definitief gemaakt, nadat ze met de deelnemers zijn besproken. Afgelopen najaar zijn de plannen voor de fruittelers definitief gemaakt. Voor de veehouderij bedrijven is voor een andere opzet gekozen. Deze 6 melkveebedrijven liggen tegen elkaar aan. Dit bood een kans om de door PPO ontwikkelde methodiek voor het opstellen van bedrijfsnatuurplannen te testen op gebiedsniveau. Voor de veehouderij is daarom één natuurplan opgesteld via de methodiek over de zes melkveebedrijven heen. Eind dit jaar is het concept plan afgerond. Volgend jaar zal deze worden besproken met de deelnemers en definitief worden gemaakt. Ook zal deze toepassing van de methodiek worden geëvalueerd. (Zie tabel 1)

2.4 Uitvoering bedrijfsnatuurplan

Op de akkerbouwbedrijven in Drenthe en Overijssel zijn in het vroege voorjaar houtige elementen aangelegd. Op enkele andere akkerbouwbedrijven is het plantgoed dat vorig jaar niet is aangeslagen opnieuw geplant.

Op de natuurstroken ligt een verschraalbeheer. Na één jaar verschralen is al zichtbaar dat de grasproductie is afgenomen en er hier en daar kruiden tot ontwikkeling zijn gekomen (zie foto 1). Na enkele jaren verschralen zal de productie zo zijn gedaald dat kan worden overgegaan op 1 keer per jaar maaien en afvoeren. Ook dit jaar zijn op de meeste akkerbouwbedrijven de sloten (met uitzondering van enkele waterschapssloten) natuurvriendelijk beheerd door het maaisel na het maaien af te voeren. Het maaisel wordt door de deelnemers na het maaien van de strook en de slootaluds afgevoerd. Op een aantal bedrijven wordt het maaisel opzij geharkt, tegen het gewas in de akker. Na de oogst wordt het maaisel in de akker ondergewerkt. Lastige gevolgen zoals meer onkruid in de akker, zijn tot nu toe niet waar genomen. Toch werkt deze praktische en goedkope oplossing niet voor iedereen. Sommige ondernemers vrezen toch voor veronkruiding in de akker en andere hebben bijvoorbeeld samen met het slootmaaisel te veel massa om tegen het gewas te harken. Een stagiaire heeft dit jaar daarom praktische informatie over het verwerken van maaisel en verschillende methode op een rij gezet.

Foto 1: Natuurstrook bij akkerbouwbedrijf Meijer te Kloosterburen. Links rand in 1ste jaar van verschraling (2002), rechts zelfde rand in 2de jaar van verschraling (2003)

Op de boomteeltbedrijven zijn de normaal zwartstroken tussen de bomenrijen ingezaaid met gras- en bloemenmengsels. De grasstroken zijn twee keer gemaaid waarbij het maaisel is afgevoerd. Voor boomtelers is het niet mogelijk het maaisel opzij te harken. Hier is gekozen om het maaisel te composteren, wat een kostbare optie is indien je het door een composteeringsbedrijf moet laten doen. Verder zijn er op de bedrijven nestkasten geplaatst voor steenuilen en huiszwaluws en wordt het snoeiafval van de bomen op een houtril gelegd zodat deze nest-, voedsel- en schuilgelegenheid biedt voor vogels en kleine zoogdieren.

Begin dit jaar zijn op de bloembollenbedrijven diverse houtige elementen aangelegd zoals een meidoornhaag, wilgen-elzenstruiken, fruitbomengaard en diverse solitaire bomen. Volgend jaar zal op de bedrijven worden gestart met de aanleg van natuurstroken langs sloten (op de teeltvrije zone) en zal er op de slotenkanten een natuurvriendelijk beheer worden gelegd.

Op de fruitbedrijven is eind dit jaar een start gemaakt met de aanleg van de natuurplannen. Op een aantal bedrijven worden houtige elementen zoals hagen en solitaire bomen aangeplant en er worden natuurstroken langs sloten aangelegd. Volgend jaar zal men ook het maaibeheer van bermen en sloten gaan aanpassen door hier een verschaalbeheer op te leggen.

Foto 2: Bloemstrook tussen bomenrijen bij laanboomkweker

Foto 3: Aanplant haag op bollenbedrijf

2.5 Begeleiding

De bedrijven worden tijdens de uitvoering van hun natuurplannen intensief gevolgd en begeleid. Dit gebeurt via bedrijfsbezoeken, mededelingen brieven (zie bijlage 2) en telefonische gesprekken. Tijdens de begeleiding wordt niet alleen ingegaan op hoe, maar ook waarom bepaalde dingen worden uitgevoerd. Ook ervaringen van de deelnemers zijn besproken. Deze vorm van begeleiding draagt in sterke mate bij aan het welslagen van het project. Alle werkzaamheden die door de deelnemers worden uitgevoerd worden ook geregistreerd.

2.6 Monitoring

Om inzicht te krijgen in de effecten van bepaalde inrichting- en beheermaatregelen op natuurwaarde en biodiversiteit op de bedrijven is een monitoringsprogramma opgezet.

Jaarlijks worden op de alle akkerbouwbedrijven zowel naar flora als fauna onderzoeken verricht. De 1ste resultaten over 2001 en 2002 zijn tijdens de winterbijeenkomsten met de akkerbouw deelnemers besproken (zie paragraaf 2.5). Voor de bloembollenbedrijven en de veehouderijbedrijven zijn het eerste jaar nulmetingen verricht naar flora in de slootkanten. Waarschijnlijk zal aan het eind van het project deze meting nogmaals worden herhaald.

Op gebied van flora worden jaarlijks rond juli op de akkerbouw bedrijven op vaste plaatsen in sloten en natuurstroken vegetatieopnamen gemaakt (Tansley opnamen). Daarnaast wordt elk jaar een totaalijst van de aanwezig plantensoorten op het bedrijf gemaakt.

Het faunaonderzoek is vooral gericht op insecten. Voor het bepalen van de diversiteit en kwantiteit van de bodemgebonden insectenfauna wordt jaarlijks op één bedrijf per regio een aantal potvallen geplaatst en

Foto 4: Insectenbemonstering met potval

worden er in de maanden juni, juli en augustus metingen verricht. Ook worden door de vlinderwerkgroep Hoeksche Waard in de zomer op alle akkerbouwbedrijven in Zuid Holland tellingen gedaan naar vlinders en libellen.

Tot slot wordt er nog een aanvullend onderzoek uitgevoerd door PRI uit Wageningen. Zij doen een detailonderzoek naar de relatie tussen perceelsranden en zweefvliegen op alle akkerbouwbedrijven. Nadruk bij dit onderzoek ligt op de plaagregulerende functie van natuur op bedrijven. Elk jaar worden hiervoor metingen verricht.

2.7 Bijeenkomsten met deelnemers

Voor alle akkerbouwers, boom- en fruittelers is een regiobijeenkomst georganiseerd met alle deelnemers en onderzoekers uit één regio. Deze regiobijeenkomsten zijn georganiseerd in februari en maart. Daarnaast is een landelijke bijeenkomst met alle natuur breed deelnemers en onderzoekers georganiseerd. De landelijke bijeenkomst staat beschreven in hoofdstuk 3.

Tijdens de 4 regiobijeenkomsten voor de akkerbouwers is teruggeblikt op het afgelopen jaar. Samen met deelnemers zijn de ervaringen van verschaalbeheer op de natuurstroken, het aangepaste slootkantenbeheer en de aanleg van de houtige elementen besproken. Daarna is vooruitgeblikt op activiteiten voor het komende jaar. Vervolgens zijn enkele resultaten met de deelnemers besproken zoals de kosten en arbeid voor het uitvoeren van de bedrijfsnatuurplannen (resultaten zie bijlage 3) en de 1ste resultaten van het monitoren van flora en fauna. Veranderingen in flora en fauna zijn nog nauwelijks waargenomen, wat ook logisch is aangezien we pas 2 meetjaren hebben (en in enkele gevallen maar 1). Zie voor 1ste resultaten op gebied van flora en fauna bijlage 4.

Voor de boom- en de fruittelers was gezamenlijk één bijeenkomst georganiseerd. Tijdens deze bijeenkomst hebben onderzoekers uit de fruit- en boomteelt presentaties gehouden over agrarisch natuurbeheer in zijn algemeenheid, het stimuleren van koolmezen op agrarische bedrijven en er is een toelichting gegeven over het opstellen van de bedrijfsnatuurplannen en de uitvoering hiervan.

De regiobijeenkomst is door de deelnemers als positief ervaren, dit kwam ook uit een enquête naar het nut en noodzaak van bijeenkomsten die eerder dit jaar onder alle deelnemers is gehouden. Tijdens deze bijeenkomst kunnen ondernemers namelijk hun ervaringen uitwisselen en discussiëren over agrarisch natuurbeheer met collega ondernemers die met hetzelfde bezig zijn.

2.8 Ontwikkelen stappenplan

Een van de doelstellingen van het project Natuur breed is het ontwikkelen van een stappenplan voor het opstellen van bedrijfsnatuurplannen. Vorig jaar zijn naast 16 akkerbouwbedrijven ook voor andere sectoren bedrijfsnatuurplannen opgesteld volgens een door PPO ontwikkelde methode. Daarmee hebben we de methodiek in 8 verschillende regio's over 5 verschillende sectoren kunnen toetsen aan vigerend beleid, landschap en bedrijfstypen.

Afgelopen jaar hebben we een aantal activiteiten ondernomen om het stappenplan (met daarin als belangrijk onderdeel de beoordelingsmethodiek) te verbeteren. Zo is in mei een parameterdiscussiedag gehouden met het gehele projectteam waarin het verbeteren en aanpassen van parameters centraal stond. Deze dag heeft ertoe geleid dat in groepjes is gewerkt aan het beter definiëren van begrippen, een betere beschrijving van de parameters en suggesties voor verdere verbeteringen en uitwerkingen.

In juni is met het projectteam een zogehete 'verdiepingsdag' gehouden (zie foto 5 & 6). Tijdens deze dag zijn deelprojecten geformuleerd die nog nodig zijn om het stappenplan te ontwikkelen tot een goed functionerend en verkochtbaar product. Een deel van deze deelprojecten zouden nog binnen het huidige project Natuur breed passen, maar voor enkele zal mogelijk nieuwe financiering moeten worden gezocht.

Daarnaast heeft een stagiaire de huidige beoordelingsmethodiek getest op schaalgevoeligheid. Daaruit kwam naar voren dat de methode voor kleine bedrijven niet altijd even goed werkt en in dat geval beter op een regio kan worden toegepast.

Na aanleiding van bovenstaande activiteiten komt er een nieuwe aangepaste versie van de handleiding voor het opstellen van bedrijfsnatuurplannen. Met daarnaast nog een overzicht van punten die verbeterd zouden moeten worden om uiteindelijk tot dat verkochtbaar product te komen. Vanaf komend jaar zal mogelijk parallel aan Natuur breed een project worden gestart voor de verfijning en de vormgeving van het stappenplan. Om er zorg voor te dragen dat er een gebruiksvriendelijk stappenplan ontstaat zullen de gebruikers van dit eindproduct, zoals natuur-,

Foto 5: Brainstormsessie tijdens "verdiepingsdag"

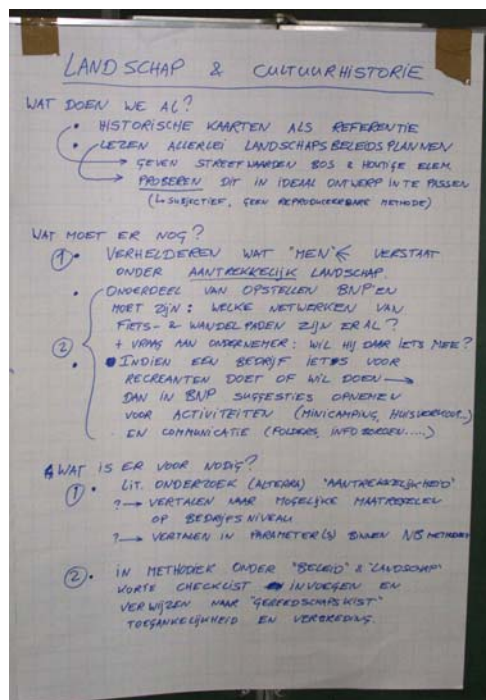

Foto 6: Eén van de zes projectideeën tijdens de 'verdiepingsdag'

landschap- en landbouworganisaties hierbij intensief worden betrokken.

2.9 Bedrijvensnetwerk

Naast het ontwikkelen van een stappenplan heeft het project Natuur breed als doel het realiseren van een netwerk met voorbeeldbedrijven voor agrarisch natuurbeheer. Om kennis verder door te laten stromen in de praktijk kunnen voorbeeldbedrijven als communicatiemiddel een belangrijke rol spelen. Ook de deelnemers hebben tijdens bijeenkomsten (zie landelijke bijeenkomst hoofdstuk 3) aangegeven het belangrijk te vinden dat er meer spin-off naar de omgeving (collega ondernemers, gemeenten, provincie, waterschappen e.d.) plaatsvindt en dat er perspectieven zijn voor het voortbestaan van het bedrijvensnetwerk na afloop van Natuur breed. Eén van de dingen die van belang zijn voor het voortbestaan van het netwerk is dat er een structurele vergoeding komt voor de inspanningen die de ondernemers verrichten voor agrarisch natuurbeheer. Een actie die de komende tijd zal worden genomen om bovenstaande doelen te realiseren is het organiseren van regiobijeenkomsten met naast de deelnemende ondernemers belanghebbende regiopartijen zoals provincie, gemeente, waterschappen en landschapsbeheerorganisaties. Een dergelijke bijeenkomst zal begin komend jaar als eerste worden georganiseerd in Zuid Holland.

3 Communicatie

3.1 Kennis maken

Natuur breed is een project waarin communicatie een belangrijke rol speelt. Er wordt intensief samengewerkt door ondernemers binnen een regio, tussen verschillende regio's, tussen verschillende landbouwsectoren, met onderzoekers uit verschillende sectoren, en met landschapsbeheerders, waterbeheerders, agrarische verenigingen voor natuur- en landschapsbeheer en lokale en regionale overheden. Vakkennis en praktijkervaringen worden in groepsbijeenkomsten besproken, en gezamenlijk worden oplossingen bedacht om knelpunten op te lossen. Vandaar dat relatief veel energie wordt gestoken in een goede uitwisseling van kennis en ervaring, om zo bij te dragen aan een groter draagvlak voor en verbreding van agrarisch natuurbeheer in landelijke gebieden.

3.2 Schriftelijk

➤ *Communicatiewerkplan 2003*

Ook dit jaar is een communicatiewerkplan voor 2003 opgesteld. In jaarwerkplan staat per doelgroep de gewenste behaalde doelen en de daarvoor geplande taken en uren. Dit werkplan is de leidraad voor de te ondernemen communicatie-activiteiten.

➤ *Folder*

Via de projectfolder hebben we diverse agrarisch ondernemers, overheidsinstellingen, landbouworganisaties en agrarisch natuurverenigingen kennis laten maken met het project. In de folder staan kort de doelen en de opzet van het project beschreven. In maart 2003 kwam de 3e druk uit (in 800 exemplaren).

➤ *Mededelingenbrieven*

Deze brief is één van de middelen die wordt gebruikt als communicatiemiddel met deelnemers. In deze brief worden veel gestelde vragen van deelnemers beantwoord. Verder wordt in deze brief regelmatig kort weergegeven hoe bepaalde inrichting- en beheermaatregelen, die op dat moment spelen, moeten worden uitgevoerd (bijlage 2). In augustus werd een informatiebrochure over groenbemesters meegestuurd.

➤ *Artikelen en overige publicaties*

Natuur breed heeft het afgelopen jaar redelijk wat aandacht gekregen in de media. Er zijn diverse interviews met deelnemers, korte berichten en artikelen over het project verschenen. Alle persberichten en artikelen die dit jaar zijn verschenen staan in bijlage 5.

➤ *Rapporten en verslagen*

In het kader van het project zijn enkele rapporten verschenen. Er is stagerapport verschenen over de werking van de natuur breed methodiek op verschillende schalen (Heuze, F., "Natuurbreed, bedrijfsnatuurplan of regionatuurplan? Lisse 2003). PPO bijen heeft een intern rapport opgesteld over de maatregelen die men in een bedrijfsnatuurplan zou kunnen toepassen om wilde bijen te stimuleren. Tot slot is er nog een verslag verschenen van de landelijke dag op het OBS te Nagele (zie ook paragraaf 3.3).

3.3 Lezingen & presentaties

➤ *Landelijke bijeenkomst*

Afgelopen zomer is de eerste landelijke dag met alle natuur breed deelnemers en onderzoekers gehouden op proefbedrijf OBS te Nagele. Het thema van de bijeenkomst was 'kennis maken'. Naast het met elkaar kennismaken stond ook het samen werken aan kennis over agrarisch natuurbeheer centraal. Het doel van de dag was om samen te kijken waar we momenteel staan en vervolgens wat we willen en kunnen bereiken met het project Natuur breed. Daarmee werd aan alle deelnemers expliciet de ruimte geboden om mee te denken over de prioriteiten en de richting van het project in de resterende projectperiode.

Voor de bijeenkomst hadden 22 deelnemers en 10 onderzoekers aangemeld. Helaas moesten we echter op de dag zelf nog 11 afmeldingen ontvangen, waardoor uiteindelijk 11 deelnemers aanwezig waren.

De dag begon met een presentatie over de stand van zaken van het project door de projectleider, vervolgens gaf de bedrijfsleider samen met een onderzoeker een rondleiding over het bedrijf (foto 7). De rondleiding was met name gericht op het onderzoek naar agrarisch natuurbeheer dat op het bedrijf ligt. Na de lunch volgde onder leiding van een communicatie-deskundige een soort 'open-space' bijeenkomst (foto 8). Het kenmerk van deze werkvorm is de informele manier waarop alle deelnemers zelf agendapunten kunnen aandragen, daarover meespreken en tussentijds van deelgroepjes kunnen wisselen of nieuwe discussie kunnen opstarten in wisselende samenstelling. Centrale vragen die voor dit gedeelte aan de bezoekers zijn voorgelegd waren: 'Wat wilt u in het vervolg van het project nog meer bereiken, welke acties zijn daarvoor nodig en welke bijdrage kunt u daar zelf aan leveren?'

Foto 7: Excursie over bedrijf tijdens landelijke dag

Foto 8: Communicatie deskundige geeft uitleg over 'open space' activiteit tijdens landelijke dag

Na aanleiding daarvan zijn door de bezoekers de volgende onderwerpen aangedragen, die in kleine groepjes zijn bediscussieerd (foto 9):

Hoe bereiken we een betere uitstraling ('spin off') naar de omgeving

Structurele vergoedingen voor agrarisch natuurbeheer (ook na afloop van natuur breed).
Hoe gaan de deelnemers verder als Natuur breed eindigt?

Hoe kunnen we meer voordeel benutten van de participatie van agrarisch natuurbeheerverenigingen in het project
Combineren van recreatie met een fruitteelt en/of boomkwekerij

Opkomst van deelnemers van deze dag.

Foto 9: Discussiegroepjes tijdens 'open space' op landelijke dag

Voor elk van de onderwerpen zijn actiepunten geformuleerd en afspraken gemaakt hoe daarmee verder gegaan zal worden.

In een korte evaluatie werd de dag door de aanwezige als zeer positief ervaren. Het enige kritiekpunt was dat de discussies onderling meer hadden kunnen opleveren als er ook meer deelnemers aanwezig waren geweest. Van de landelijke dag is een verslag gemaakt dat aan alle deelnemers en alle financiers van het project is toegezonden. De actiepunten van de landelijke dag zijn in het onderzoeksteam verder opgepakt en uitgewerkt.

➤ *Regio bijeenkomsten*

Zoals in hoofdstuk 2 uitgebreid is beschreven is dit jaar 1 regiobijeenkomst georganiseerd. Deze bijeenkomsten waren gericht op het bespreken van ervaringen en onderzoeksresultaten.

➤ *Kom in de kas*

Op 5 april heeft PPO met een stand gestaan op het bedrijf van Natuur breed deelnemer L.J. Reedijk in 's-Gravendeel. De familie Reedijk had die dag hun bedrijf opengesteld in het kader van 'Kom in de kas' dagen (foto 10). Naar schatting heeft het bedrijf zón 800 belangstellende getrokken die veelal voor een kort bezoek langskwamen. De bezoekers bestonden met name uit burgers uit de omgeving en een aantal collega boeren. In de stand werd informatie over het project gegeven (folders en posters) en konden bezoekers met behulp van een zoekkaart hommels in de akkerranden proberen te vinden en op naam te brengen.

Foto 10: Stand Natuur breed op 'Kom in de kas' dag.

➤ *Lezingen Groei en bloei*

Op 27 mei en 16 juni is door PPO bomen een lezing gehouden op het bedrijf van één van de natuur breed deelnemers. Genodigden waren leden van het blad Groei en bloei. Tijdens de lezing werd ingegaan op hoe boomtelers kunnen bijdragen aan natuur- en landschapsbeheer op hun bedrijf.

4 Vooruitblik

In 2003 zijn de bedrijfsnatuurplannen voor alle 34 bedrijven voltooid en (bijna) alle gewenste landschaps- en natuurelementen op de deelnemende bedrijven aangelegd. Daarom verschuift binnen het project het accent steeds meer naar activiteit die extern zijn gericht, op de maatschappelijke omgeving van het project en de deelnemers. Daarmee veranderen ook verschillende werkvormen/activiteiten zoals het organiseren van bijeenkomsten met beleidsmakers en belanghebbende regiopartijen over het voortbestaan van het voorbeeld-bedrijfsnetwerk en het samen met eindgebruikers werken aan de ontwikkeling van een goed stappenplan.

Hieronder staan de belangrijkste geplande activiteiten voor 2004 beschreven.

- Het organiseren van minimaal 1 regiobijeenkomst met deelnemers om o.a. het afgelopen jaar te evalueren.
- Het organiseren van een landelijke bijeenkomst voor alle Natuur breed deelnemers. Op deze manier kunnen ondernemers ook ervaringen uitwisselen met deelnemers uit andere regio's.
- Het begeleiden van deelnemers bij het beheer van natuurstroken, sloten en houtige elementen en bij de herplant van houtige elementen.
- Monitoren van flora en fauna op deelnemende bedrijven, evalueren van de effecten van het beheer
- Organiseren van open dagen op bedrijven.
- Het organiseren van bijeenkomsten met diverse gebiedspartijen zoals overheden, beleidsmakers, organisaties voor natuur- & landschapsbeheer, land- en tuinbouworganisaties, agrarisch ondernemers en onderzoekers om meer spin-off naar de omgeving te krijgen en tot mogelijke perspectieven te komen voor voorzetten van het bedrijfsnetwerk.
- Afronden van een aangepaste handleiding voor het opstellen van bedrijfsnatuurplannen met daarnaast een overzicht van punten die verbeterd zouden kunnen worden om uiteindelijk tot een vermarktbaar product te komen. Dit wordt als basis gebruikt om samen met eindgebruikers daadwerkelijk te gaan werken aan een gebruiksvriendelijke stappenplan.